

Ірина Тимошенко,

ст. викладач кафедри бібліотекознавства Київського національного університету культури і мистецтв

Діяльність Кабінету по вивченню книги і читача в УНІК (1926-1931)*

Творчі здобутки співробітників Кабінету вивчення книги і читача Українського наукового інституту книгознавства залишили вагомий доробок у бібліотечній справі України. Його діяльність розглядали такі українські вчені й дослідники: Л.Одинока, Г.Ковальчук, З.Савіна, Н.Солонська та ін. В цій статті будуть детальніше проаналізовані деякі організаційно-методичні аспекти роботи Кабінету.

Проблема вивчення читача і читання в Україні постала відразу після закінчення української революції та встановлення миру. Поступово зростає кількість бібліотек різних типів і видів (наукові, політосвітні, профспілкові, вищих навчальних закладів, шкільні), збільшувалися їхні фонди, прийшли нові читачі. Розпочалося інтенсивне навчання населення грамоті, що відбувалося під гаслами «Геть неписьменність» та «Книгу - в маси» [8, с. 120]. Необхідність вивчення читача зумовлювалася громадсько-політичними завданнями і зростанням його вимог до наявної літератури, її кількості та якості.

Перші спроби вивчення груп читачів і їх уподобань у 20-ті роки здійснювалися в Червоній Армії під керівництвом політвідділу. На вищому рівні читачів досліджувала Н.Фрідьева в Київському кабінеті бібліотекарів у 1924 - 1925 рр. [4]. Для вивчення читачької аудиторії застосовувалися методи: спостереження (за групою та окремими читачами), бібліотечної статистики (для встановлення залежності попиту від соціального стану на певні книги), анкетування, тестування. Подібні дослідження проводились і в Росії. Як методи вивчення читачів там найрозповсюдженішими були анкета та анкета-відгук про книгу (використовувалися і статистичні методи). Однак у 1926 р. М.А.Смушкова писала, що «систематическая работа по изучению читателей нигде не ставилась» [11, с.24].

Перше значне комплексне вивчення читачів і читання в Україні, яке свідчило про існування

вітчизняної школи соціологічних бібліотечних досліджень, розробив і провів у 1926-1928 рр. Кабінет вивчення книги і читача, створений 1 жовтня 1926 р. при секції соціології книги УНІК. Кабінет швидко став центром наукових досліджень читання і читача в республіці. Цьому сприяли наявність висококваліфікованих спеціалістів, які змогли розробити теоретичні й методичні основи досліджень, залучення до їх проведення значної кількості респондентів на громадських засадах з бібліотек різних відомств, можливість інформувати через друковані видання про хід експерименту.

Як науково-дослідна установа Кабінет створювався поетапно. На першому етапі було розроблено завдання та установки, створено дослідні групи. На другому - через виконавців організовувалося збирання основного матеріалу для третього етапу, який включав обробку й систематизацію надісланих документів. Завершувалася робота публікацією результатів і підсумків у періодичних виданнях та в збірнику «Праці Кабінету читачівства».

Цілі, які ставили перед собою працівники Кабінету, були досить грандіозні. Проте вдалося виконати лише частину запланованого. Основним завданням (уперше в Радянському Союзі) було всебічне вивчення комплексу «книга-читач». Над теоретичним обґрунтуванням цієї проблеми працював В.Іванушкін (керуючий справами Кабінету з 1.10.1926 по 1.10.1927 р.). Його праця «Проблема читачівства та її вивчення» є цікавою і повчальною навіть для сучасних науковців. В.Іванушкін зазначає: «Як не можна казати про існування читача без книжки, так

* В різних джерелах у різний час зустрічається й інша назва.

© Тимошенко Ірина Володимирівна, Київ, 1999

не можна уявити собі соціальної ролі книжки без читача ...» [6, с.8]. Він дає визначення читача: «Соціологічна постать, що встає в певний конфлікт зі змістом та формою книжки» [6, с.19], і підкреслює: «Психіка читача не є пасивним приймачем думок, а є критична, навіть при малому інтелектуальному розвитку, є апаратом, що коригує авторські думки». В.Іванушкін звернув увагу на необхідність вивчення окремого читача, а не лише групи, на динамічність, рухомість читацької психіки. Саме він заклав теоретичні й методологічні засади вивчення ланки «книга-читач», обґрунтував мету та завдання Кабінету, визначив його структуру, тактику й стратегію діяльності.

Основними теоретичними проблемами, що їх планував розглянути Кабінет, були: психологія книжкового впливу взагалі; зміст книги з погляду бібліопсихології; бібліопсихологічна теорія М.О.Рубакіна і марксистська психологія; читачівство як проблема літературознавства; психологія сприймання літературного твору; аналіз його з цього погляду; місце історії читача в історії літератури; історія читача в Україні; принципи побудови популярної книги; сучасна українська популярна книга; техніка книги з погляду потреб масового читача; методика вивчення читача в бібліотеці і школі тощо; методика самоосвіти в світлі бібліопсихології; патологія книги й боротьба з нею [1, с.83].

На підґрунті теоретичних здобутків і лабораторно-експериментальної діяльності зі збирання й обробки матеріалів досліджень протягом значного часу Кабінет планував вирішити суттєвий обсяг практичних завдань. Серед них - наближення автора, письменника до читача як споживача його продукції через керівництво видавничою справою для задоволення інтересів і потреб читача, наукова організація раціонального обслуговування читача, наукова організація самоосвітньої роботи тощо.

Зміст діяльності Кабінету мав складатися з: дослідження та критичного аналізу літературного матеріалу; опрацювання матеріалів бібліотечної, видавничої, педагогічної і книготорговельної практики; організації спеціальних загальних та галузевих досліджень з вивчення книги й читача [6, с. 11].

Досить сміливим був підхід до методологічних принципів організації досліджень. Зважаючи на відсутність науково обґрунтованих і перевірених методологічних принципів, співробітники Кабінету мали діяти як на основі положень марксистської психології, так і попереднього досвіду в справі вивчення книги й читача, зокрема матеріалів відомої, але ідеологічно сумнівної з офіційного погляду бібліопсихології М.О.Рубакіна. За звернення до

наукового доробку просвітителів-народників (Х.Алчевської, Б.Грінченка) та «буржуазних теоретиків» (З.Фрейда, М.Рубакіна) працівники Кабінету були розкритиковані в 1930-1932 рр. своїми ж колегами. Суто науковий підхід до розгляду проблеми з використанням принципу історичної послідовності, врахування надбань і помилок попередників вважався тяжкою провиною й відхиленням від лінії марксистської науки. Але саме об'єктивний методологічний підхід дав змогу організувати збір і аналіз вірогідних матеріалів щодо роботи бібліотек України.

Організація діяльності Кабінету передбачала створення розгалуженої структури. Вона включала його співробітників, респондентів (бібліотечних кореспондентів) з міського та сільського секторів, дослідні пункти (станції), розташовані на підприємствах, у бібліотеках, клубах, сільбудах тощо. До складу Кабінету входили: завідувачий справами (керуючий Кабінетом), наукові працівники, які розробляли інструктивні документи й систематизували отриманий матеріал, консультант (секретар), котрий підтримував зв'язок з бібліотеками та бібкорами і з іншими особами й установами.

Надзвичайно якісно діяла мережа бібкорів міських та сільських бібліотек. Підтримувався постійний зв'язок з понад 100 бібкорами у бібліотеках різних типів - міських, профспілкових, при робітничих та сільських клубах. Бібкори отримували завдання і надсилали письмові звіти, анкети, картки, протоколи. Було організовано листування з державними та радянськими установами, які займалися книговиданням і мали бібліотечну мережу, з науковими центрами Москви та Ленінграда, з видатними бібліотекознавцями й науковими колективами поза межами України і Радянського Союзу.

Для проведення в 1927 р. Всеукраїнського обстеження (обслідування) бібліотек було здійснено ретельну підготовку, зокрема розроблено стандартизовану «Анкету в справі дослідження стану бібліотек України та їх роботи з читачем». У першому варіанті вона складалася з 14 запитань, потім їх кількість скоротилася до 12. Частина запитань [5] стосувалася даних про саму бібліотеку: тип, склад фонду, штат, бюджет, технічні умови, облік. Наступні сім запитань давали змогу бібліотекареві описати свою роботу з читачами: кількість відвідувань, особливості попиту, методи керівництва читанням та вивчення читачів. Дослідженню передувало листування з рядом офіційних установ: з клубно-бібліотечним відділом Головополітосвіти, з окрпрофрадами, культвідділами окремих профорганізацій та з військовим відомством. Було зібрано близько трьох тис. анкет, які відображали рівень і організацію роботи з чита-

чами, давали уявлення про стан та діяльність бібліотек (склад книжкового фонду, штат співробітників, матеріальні умови тощо). Заповнені анкети надходили протягом другої пол. 1927 р. і в першій 1928. Матеріали оброблялися, аналізувалися й систематизувалися, готувалися висновки майже весь 1928 рік: вибіркові дані про хід обстеження і попередні результати друкувались у тогочасних виданнях «Життя й революція», «Критика», «Культура і побут».

У жовтні 1927 р. керівником Кабінету майже на три роки стає видатний український учений у галузі бібліотекознавства та книгознавства Д. Балака (1894-1971). Саме під його керівництвом набуває систематичності робота з мережею бібкорів, продовжуються дослідження читача і читання, розробляються комплексні методи вивчення читача.

Досить цікавим був підхід до створення та організації діяльності мережі бібкорів. Визначивши план та мету дослідження, Кабінет звертався до працівників тих бібліотек, де існував відповідний склад читачів, з пропозицією взяти участь у роботі й стати бібкорами. Тим, хто давав згоду, надсилалися детальні інструкції і друковані бланки [3, с.3]. Організація мережі бібкорів та дослідних пунктів на офіційних засадах і за обов'язковим принципом вимагала тривалого листування з численними керівними установами (партійними, профспілковими, освітніми та ін.), а це ускладнювало вивчення того чи іншого питання. Добровільний принцип участі в роботі забезпечував максимальну оперативність усього корпусу бібкорів: поширення або згортання мережі. планове безпосереднє керівництво дослідом було запорукою сумлінності в ставленні до поданого матеріалу, гарантом його якості та вірогідності. На заклик Кабінету в 1927 р. відгукнулося близько ста осіб, яких розподілили на два сектори - міський і сільський, враховуючи значні розбіжності в можливостях бібліотек, складі фонду та читачів, матеріальному й технічному забезпеченні. Слід також зважати на особливості роботи бібліотекарів у кінці 20-х років. Працівники міських бібліотек були переважно обслуговуванням значної кількості читачів і не мали змоги виділити в штатному розкладі окремого бібкора, тому дослідницькі документи оформлялися в позаробочий час. У сільській місцевості бібліотечна робота мала сезонний характер - майже припинялася з початком весняно-польових заходів, а бібліотекар завжди залучався до участі в численних громадсько-політичних акціях. Ці та інші чинники впливали на привабливість роботи в бібліотеці, викликали значну плинність кадрів. Так, навіть по районних бібліотеках у цей час 68,1% працівників

не одержали спеціальної освіти, 26,8% мали досвід роботи до одного року, 45% - до двох років [9, од. зб. № 210]. Бракувало точних адрес, виникали перешкоди з доставкою кореспонденції на місця. Проте Кабінет вивчення книги і читача спромігся створити мережу бібкорів, які погодилися взяти участь у дослідженні української читацької аудиторії.

Наступне масштабне дослідження було присвячене вивченню читацького попиту. Воно проводилось у заздалегідь визначені шість днів (з 30 січня по 14 квітня 1928 р.) в політосвітніх, робітничих і вузівських бібліотеках у різних містах України. На участь у роботі погодилося 52 бібкори, виконали її 44 дописувачі (84%).

Кожну окрему вимогу на книжку від читача було зафіксовано на виготовленій друкарським способом картці. «Картка попиту» мала дві сторони. З одного боку вказувався номер читацького формуляра, яку книгу повернено, здійснювався дослівний запис попиту, записувалося, яку книгу видано (автор, назва), є книжка в бібліотеці чи знаходиться в іншого читача, пропонувалося вказати, що вплинуло на попит (вітрина, каталог, рекомендація іншого читача, бібліотекаря тощо). Зворотний бік картки був призначений для фіксації основних відомостей про читача: стать, вік, член якої спілки, фах, посада, партійність, освіта (кількість класів), чи вчиться і де. Сукупність цих карток давала фотографічне відображення певного дня в бібліотеці і можливість проаналізувати її роботу за такими параметрами: демографічний та соціальний склад читачів, співвідношення між читацьким попитом і його задоволенням, структура читацького попиту, засоби впливу на його формування. Картки надійшли від 41 бібліотеки: державних і політосвітніх - 13, профспілкових - 16, бібліотек вузів - 12. Усього одержано 6 500 карток читацького попиту [5, с.37].

У секторі сільських бібліотек читацькі інтереси й уподобання вивчалися за допомогою голосного читання з обов'язковим веденням протоколу, в якому вказувалося, як сприймає читач художні твори. Це завдання виконали 57 бібкорів (90%). Вони надіслали 50 протоколів голосних читань та 57 топографічних карток бібкорівських пунктів. У топографічній картці вказувалися: поштова адреса бібкорівського пункту, прізвище кореспондента, назва і тип бібліотеки, дані про склад фонду (загальна кількість, з них - наукової та художньої літератури), склад читачів, їх стать, середня кількість відвідувань за день, число співробітників бібліотеки. Пропонувалося надати й додаткові дані про стан і умови роботи установи.

У Кабінеті збиралися також листівки-відгуки про

прочитані книги. Було підготовлене друковане звернення до читача, яке вкладалося у бібліотечну або щойно випущену книгу, що надійшла в магазин, з проханням записати й надіслати враження про прочитане, вказавши деякі відомості про свою особу. УНІК і Кабінет одержали близько 1500 таких відгуків [7, с. 124].

Підсумком чотирирічної плідної наукової та практичної діяльності останнього став збірник «Праці Кабінету вивчення книги і читача», що вийшов як II том серії «Труди УНІКу» з передмовою Ю.Меженка. Автори збірника Д.Балика, Н.Фрідьева, К.Довгань, Н.Біркина, В.Шпілевич подавали науковий і корисний матеріал не тільки для бібліотекарів, а й для всіх учасників книжкової справи, а за ясністю і легкістю викладу праця була доступна й широкому колу читачів [8, с.61].

Співробітники Кабінету займалися не лише розробкою та проведенням соціологічних досліджень. Вони активно листувалися з метою встановлення зв'язків і обміну думками з організаціями та установами, «що стоять близько до книги й читача» [1, с.83]. Проводилися засідання Секції соціології книги УНІК, на яких заслуховувалися й обговорювалися доповіді з проблем бібліотекознавства та книгознавства. Деякі з цих доповідей вийшли друком як окремі видання, інші зберігаються в архіві УНІК [ф. 47]. Рецензувалися наявні видання і публікації з теми «Соціологія книги», здійснювалося керівництво роботою аспірантів УНІК. У 1929 р. було проведено нараду з представниками Держвидаву України з метою погодження планів взаємної участі в дослідницькій галузі, в організації видання та поширення української наукової і художньої книги.

У планах Кабінету на 1929-1930 рр. намічалася підготовка з'їзду бібкорів (не відбувся через брак коштів), вивчення проблем читачівства для істориків літератури, розроблення принципів раціоналізації видавничої справи, аналіз досвіду вивчення читачів у Голландії, Німеччині, США. У 1930 - 1931 рр. планувалося продовження створення картотеки «Бібліографія читачівської критики», збирання листів-відгуків про нові видання та ін.

У 1930 - 1932 рр. в країні змінюється політичний курс і згортається процес українізації. Розпочинається й поширюється боротьба з «ухилами», «ворожими ідеями», «буржуазним націоналізмом» в українській науці, культурі, літературі. Це завдало непоправної шкоди всьому нашому народові й усім галузям науки та культури. Нищівній критиці був

підданий УНІК, його наукові здобутки в книгознавстві, бібліографії, бібліотекознавстві. Деякі вчені (Ю.Меженко, Д.Балика) виїхали з України, чимало було заарештовано (В.Іванушкін та ін). Дехто зі співробітників Інституту і Кабінету (К.Довгань, Н.Біркина) взяли активну участь у розгромі наукових досягнень своїх колег і власних [7, с. 135]. На постійних зборах та нарадах уже не йшлося про наукові проблеми, їх зміст зводився до викриття «ворожих елементів» та «ворогів народу». І хоча УНІК існував до 1936 р., його видання того періоду не мають такого наукового значення, як у попередні роки.

Нові дослідження читача і читання в Україні розпочалися лише через 30 років, у 60 - 70-х, але, як правило, виконувалися в рамках загальносоюзних акцій.

Аналізуючи внесок Кабінету вивчення книги і читача в розвиток української бібліотекознавчої думки, ми впевнено можемо говорити про існування в Україні школи соціологічних досліджень. Її ознаки: наявність та розвиток самостійної наукової думки, існування творчого колективу, спільність теоретичної, методологічної і методичної основи діяльності, детальна розробка досліджень за етапами (підготовчий, експериментальний, обробки даних, формулювання висновків, впровадження результатів у практику), розгалужена мережа респондентів, громадський характер діяльності.

1. Бібліологічні вісті. - 1926. - №3. - С.83.
2. Бібліотека і читач на Україні: Труди УНІКу. Т.ІІ.- Х.; К., 1930.
3. Біркина Н. Бібліотечний кореспондент УНІКу та його робота. - 1929.
4. Довгань К. Чергова проблема: Нариси про читача // Життя й революція. - 1926. - №2/3. - С.73-82.
5. Довгань К. Українська література і масовий читач // Критика. - 1928. - №8. - С.35-46.
6. Іванушкін В. Проблема читачівства та її вивчення. - К., 1926. - 32 с.
7. Ковальчук Г.І. Історія розвитку книгознавства в УСРР в 20-30-х рр.: Дис. ... канд. іст. наук. - К., 1991. - 225 с.
8. Ковальчук Г.І. Дослідження стану бібліотек України та їх роботи з читачами у 1927-1928 роках / Історія бібліотечної справи в Україні: 36. наук. праць. Ч.1. - К., 1995. - С. 58-61.
9. ІР НБУВ. - Ф. 47.
10. Резолюції та постанови I Всеукраїнського з'їзду бібліотечних робітників. - К., 1927. - 91 с.
11. Смушкова М.А. Первые итоги изучения читателя: Обзор литературы. - М.; Л., 1926. - 40 с.